


## A Comparative Study of the Mutual Rights and Duties of Iran and Its Neighbors in Protecting Shared Rivers: An Analysis of International Agreements and Treaties

 **Arsalan Dorji**

PhD student, Islamic Azad University, Najafabad Branch, Najafabad, Iran  
Email: dorji.lawyer@gmail.com

 **Vali Rostami**

Professor of Public Law, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding author)  
Email: v.rostami@ut.ac.ir

 **Mohamad Mahdi Ghamamy**

Assistant Professor of Public Law, Imam Sadegh University, Tehran, Iran  
Email: ghamamy@isu.ac.ir

Received: 2024/10/07

Accepted: 2024/12/24



### Abstract

Providing the community with the water it needs is one of the major concerns of every country. In recent years, the extraction of various types of water has increased excessively by farmers and industrialists, to the point where this issue has become an international problem. Although every country has the right to use and exploit its groundwater resources, governments, as subjects of international law, are obligated to observe the principle of fair and reasonable exploitation of these resources. Iran, having the greatest number of neighbors, faces the most complex border issues and is also one of the few countries whose shared waters with its neighbors have not been seriously studied. Over the past decades, territorial disputes on the western and eastern borders of Iran have had a profound impact on the political

Journal of Research and Development  
in Comparative Law

Iranian Law and Legal Research  
Institute

Vol. 8 | No. 27 | Summer 2025  
(Original Article)

[www.jcl.illrc.ac.ir](http://www.jcl.illrc.ac.ir)

DOI:

10.22034/law.2024.2041189.1464

life of the country. This article addresses the question of what rights and duties Iran and its neighbors have regarding the protection of transboundary waters, particularly shared rivers. Using a comparative method, it compares comprehensive international obligations and binding bilateral and multilateral agreements and concludes that the Iranian government has acted weakly in exploiting the country's share of transboundary water resources through international commitments. With this in mind, the best way to resolve water disputes is through cross-border interaction and cooperation with neighbors.

**Keywords:** Transboundary Waters; International Obligations; States; Shared Rivers; Iran



## مطالعه تطبیقی حقوق و تکالیف متقابل ایران و همسایگان در حفاظت از رودخانه‌های مشترک: تحلیل توافق‌نامه‌ها و معاهدات بین‌المللی

دانشجوی دکتری واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران  
Email: dorji.lawyer@gmail.com

ارسلان درجی

استاد حقوق عمومی دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)  
Email: v.rostami@ut.ac.ir

ولی رستمی

استادیار حقوق عمومی دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران  
Email: ghamamy@isu.ac.ir

محمدمهدی غمامی

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۶



فصلنامه تحقیق و توسعه در حقوق تطبیقی

پژوهشکده حقوق و قانون ایران

دوره ۸ | شماره ۲۷ | تابستان ۱۴۰۴

(مقاله پژوهشی)

www.jcl.illrc.ac.ir

DOI:

10.22034/law.2024.2041189.1464

### چکیده

تأمین آب مورد نیاز جامعه، یکی از دغدغه‌های مهم هر کشوری است. در سال‌های اخیر، استحصال انواع آب‌ها به شکل بی‌رویه‌ای توسط کشاورزان و صنعت‌گران افزایش یافته به نحوی که این موضوع به یک معضل بین‌المللی تبدیل شده است. اگرچه هر کشوری حق استفاده و بهره‌برداری از منابع آب زیرزمینی خود را دارد اما دولت‌ها، به عنوان تابعان حقوق بین‌الملل موظف به رعایت اصل بهره‌برداری منصفانه و معقول از این منابع هستند. ایران با داشتن بیشترین همسایه‌ها با پیچیده‌ترین مسائل مرزی روبه‌رو بوده و هم‌چنین از معدود کشورهایی است که تاکنون آب‌های مشترک آن با همسایه‌ها مورد مطالعه جدی قرار نگرفته است. در طول دهه‌های گذشته چالش‌های سرزمینی در غرب و شرق ایران تأثیرات عمده‌ای را بر حیات سیاسی کشور برجای گذاشته است. این مقاله با پرداختن به این سوال که ایران و همسایگان در خصوص حفاظت از آب‌های فرامرزی خصوصاً رودخانه‌های مشترک چه حقوق و تکالیفی بر عهده دارند، با روش تطبیقی، تعهدات بین‌المللی عام‌الشمول و قراردادهای لازم‌الاجرا

اعم از دو جانبه و چندجانبه را مورد مقایسه قرار داده و به این نتیجه رسیده است که دولت ایران در برخورداری از سهم کشور از منابع آب های فرامرزی از طریق الزامات بین المللی ضعیف عمل کرده است. با این اوصاف بهترین شیوه برای حل اختلافات آبی تعامل و همکاری های میان مرزی با همسایگان می باشد.

**کلیدواژه‌ها:** آب های فرامرزی. تعهدات بین المللی. دولت ها. رودخانه های مشترک، ایران.

## مقدمه

مرز و سرزمین گرایی پدیده‌هایی هستند که زاینده منازعات و ساییده امنیت در روابط بین الملل تلقی می‌شوند و ایران نیز از این قاعده مستثنی نیست. ایران با داشتن ۱۵ همسایه بیشترین شمار همسایگان در جهان را به خود اختصاص داده و به همین دلیل پیچیده‌ترین و متنوع‌ترین مسائل مرزی جهان در اطراف ایران به چشم می‌خورد. به نحوی که مسائل میان مرزی در اقتصاد منطقه ای و حیات سیاسی کشور تأثیر زیادی داشته است (مجتهدزاده، ۱۴۰۰: ۸). ایران همواره با همسایگان در خصوص مرزهای آبی اختلافات عمده ای داشته است. مرز ایران و افغانستان در سال ۱۹۹۲ به یک معضل بزرگ تبدیل شد. مشکلات مرزی رود هیرمند میان ایران و افغانستان ضروری‌ترین مسئله پیش رو است. زیرا توافق نامه‌های پیشین تاکنون ناموفق بوده است. اما این توافق نامه‌ها می‌تواند پایه‌های مناسبی برای ایجاد راه حل‌های منصفانه باشند. مرزهای غربی ایران نیز که میراث منطقه مرزی مناقشه آمیز دو امپراتوری ایران و عثمانی بود سرنوشت گوناگونی را تجربه کرده است. توافق نامه ۱۹۳۲ و معاهده ۱۹۳۷ که مرز ایران و ترکیه را مشخص کرد نیز به مشکلات دامنه داری منجر شد. اختلافات مرزی ایران و عراق نیز در شط العرب بیشترین توجه را به خود جلب کرده است. زیرا هم دلیل منازعه و هم محل منازعه در سال‌های اخیر بوده است. نگارندگان با توجه به اصول بین المللی و قراردادهای لازم الاجرا در پی تبیین راهکارهایی برای حفظ حقوق آبی کشور هستند. از این رهگذر توجه به تعهدات بین المللی و میثاق‌های جهانی در خصوص آبراه‌های بین المللی، می‌تواند نقطه عطفی برای حل و فصل منازعات آبی باشد. به طور کلی آبراه‌های بین المللی شامل آب‌های سطحی، رودخانه، دریاچه، شاخه‌ی رود و آب‌های زیرزمینی دارای ارتباط فیزیکی هستند که میان دو یا چند کشور مشترک می‌باشند (پیلتن و بطحایی اصل، ۱۳۹۵: ۹۸). بررسی رودخانه‌های مشترک و مرزی ایران با کشورهای همسایه از چندین جهت حیاتی و دارای اهمیت است. این اهمیت به‌ویژه در حوزه‌های زیست‌محیطی و اجتماعی نمود پیدا می‌کند. رودخانه‌های مشترک، منابع آبی ارزشمندی هستند که نیازمند مدیریت یکپارچه و هماهنگ بین کشورهای همسایه می‌باشند. با بررسی این رودخانه‌ها می‌توان به

برنامه‌ریزی دقیق برای تخصیص آب، جلوگیری از بروز اختلافات و تضمین دسترسی پایدار به آب برای همه ذینفعان کمک کرد. این رودخانه‌ها اکوسیستم‌های حساس و شکننده‌ای را پشتیبانی می‌کنند. تغییر در جریان آب، کیفیت و بهره‌برداری از منابع آبی می‌تواند اثرات مخربی بر تنوع زیستی، کیفیت خاک و هوا داشته باشد. این تغییرات ارتباط مستقیمی بر تنوع زیستی، تولید اولیه و چرخه مواد مغذی دارد. بهره‌برداری پایدار از منابع آبی مشترک برای توسعه اقتصادی و اجتماعی کشورهای همسایه ضروری است. با بررسی این رودخانه‌ها هم چنین می‌توان به شناسایی فرصت‌های همکاری مشترک، کاهش ریسک‌های ناشی از کمبود آب و تقویت همکاری‌های منطقه‌ای کمک کرد. اختلاف بر سر منابع آب مشترک به تنش‌های سیاسی و اجتماعی منجر می‌شود. فعالیت‌های انسانی مانند سدسازی، برداشت بی‌رویه آب و آلودگی آب تخریب زیستگاه‌های آبی و کاهش تنوع زیستی را به دنبال داشته است. آلودگی ناشی از فعالیت‌های صنعتی، کشاورزی و شهری منجر به کاهش کیفیت آب و افزایش غلظت آلاینده‌ها در رودخانه‌ها می‌شود که سلامت انسان و سایر موجودات زنده را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

اختلافات آبی علاوه بر اثرات زیست محیطی دارای آثار اجتماعی نیز هست. تغییرات در دسترسی به آب و کاهش کیفیت آن بر تولید محصولات کشاورزی و تأمین امنیت غذایی تأثیر می‌گذارد. علاوه بر این مهاجرت، درگیری‌های اجتماعی و بی‌ثباتی در مناطق مرزی نیز از همین عوامل نشئت می‌گیرد. کمبود آب می‌تواند مانع از توسعه اقتصادی و ایجاد فرصت‌های شغلی شود. در نتیجه، بررسی رودخانه‌های مشترک و مرزی ایران با کشورهای همسایه یک ضرورت اجتناب‌ناپذیر است. این بررسی به شناخت بهتر این منابع ارزشمند، مدیریت پایدار آن‌ها و تقویت همکاری‌های منطقه‌ای کمک خواهد کرد. این مقاله در دو بخش قراردادهای مشترک ایران و همسایگان در خصوص آبراه‌های مشترک را با تعهدات و اصول حقوقی بین الملل که بر اساس آن دولت‌ها موظف به حفاظت از رودخانه‌های فرامرزی مشترک هستند مورد مقایسه و تطبیق قرار می‌دهد.

## ۱. تعهدات بین المللی دولت ایران و همسایگان بر اساس قراردادهای دوجانبه

روابط بین الملل گویای این امر است که دامنه آزادی دولت‌ها محدود است و بستگی به عملکرد آنها و معاهداتی دارد که داوطلبانه به آن متعهد شده‌اند. بنابراین هر دو وجه حاکمیت می‌تواند توسط عوامل تأثیرگذاری مانند تعهدات عرفی-حقوقی و معاهدات و کنوانسیون‌های حقوق بشری نقض و یا محدود شود (صادقی، ۱۳۹۲: ۱۵۳).

بر اساس ماده ۲۲ کنوانسیون ۱۹۹۷ در مورد استفاده‌های غیر کشتیرانی از رودهای بین المللی سازمان ملل متحد، آبراه بین المللی و فرامرزی شامل رودخانه‌ای است که در قلمرو بیش از یک کشور جاری شده باشد. بر اساس آخرین آمار، تعداد رودخانه‌های مرزی ایران ۸۹ رود ذکر شده است که از این تعداد ۴۸ رودخانه، آب‌های خود را به دریای خزر، خلیج فارس و دریای عمان هدایت می‌کنند (نمازی ۱۳۷۸: ۱۰۶). از میان حدود ۵۰۰۰ رودخانه جاری در داخل و اطراف کشور ۱۷ رودخانه فرامرزی (ورودی و خروجی) به شمار می‌آیند. برخی از رودخانه‌ها مستقیماً وارد قلمرو کشور همسایه می‌شوند. اما اکثر آنها در مسیر خروج از قلمرو یا ورود به قلمرو ایران بخشی از نوار مرزی را هم تشکیل می‌دهند. طول مرزهای بین المللی کشور در امتداد رودهای فرامرزی ۱۸۳۰ کیلومتر محاسبه شده است. طولانی‌ترین مرز رودخانه‌ای در امتداد رود ارس به طول ۴۷۵ کیلومتر و کوتاه‌ترین آن مرز رودخانه‌ای در امتداد رود دویرج در مرز ایران و عراق به طول ۲/۵ کیلومتر است (حافظ نیا، ۱۳۸۱: ۳۰۸-۳۰۷).

### ۱-۱. قراردادهای مربوط به رودخانه‌های مشترک ایران و افغانستان

یکی از چالش‌های قدیمی بین ایران و افغانستان مربوط به رودخانه هیرمند و حقایب ایران از آن رودخانه است که هم اکنون نیز به یک بهانه و عامل برای افزایش تنش‌های امنیتی-سیاسی تبدیل شده است (رنجبرزاده و دیگران، ۱۴۰۲: ۱۱۷). هریرود و هیرمند مهمترین رودخانه‌های مشترک بین این دو کشور هستند. این رودخانه‌ها در کاسه درونی فلات ایران واقع شده‌اند که بخشی از مهم‌ترین شبکه‌های آب‌های فرامرزی ایران را تشکیل می‌دهند. وابستگی ایران به آب هیرمند در حوزه سیستان به یک معضل جغرافیایی تبدیل شده و بر رقابت ایران و افغانستان اثر گذاشته است (عراقچی، ۱۳۹۶: ۱۳۲). هیرمند و

هریرود بزرگترین جریان آب های سطحی در شرق و شمال شرقی کشور هستند که با میانگین سالانه ۱۱ میلیارد مترمکعب، پرآب ترین رود نواحی داخلی فلات ایران را تشکیل می دهند. افغانستان به دلیل ساخت چندین سد در بالادست این رودخانه‌ها و بی توجهی به حقوق کشورهای پایین دست، مناطق شرقی ایران شامل خراسان و سیستان را با بحران جدی آب مواجه کرده است. از سال ۱۸۵۷ میلادی تاکنون، همواره بر سر تقسیم آب هیرمند بین این دو کشور مناقشه وجود داشته و این اختلاف همچنان به قوت خود باقی است. ریشه این اختلافات به گلد اسمیت (ژنرال بریتانیایی) برمی گردد که در سال ۱۸۷۲ مرز بین این دو کشور را در شاخه اصلی هیرمند قرار داد و بدون ذکر هیچ نکته‌ای در زمینه تقسیم آب، تنها به دخل و تصرف نداشتن در آب کشاورزی حاشیه هیرمند اشاره کرد. دولت افغانستان تحت حمایت دولت بریتانیا در اوایل سده بیستم مدعی بود هیرمند یک رودخانه داخلی و متعلق به افغانستان است و هیچ مناقشه‌ای در این زمینه وجود ندارد (پاپلی یزدی و وثوقی، ۱۳۹۰: ۱۲۴).

در سال ۱۸۹۶ عوامل طبیعی باعث تغییر مسیر رودخانه هیرمند در منطقه مرزی شد و منازعه بر سر تقسیم آب قوت بیشتری گرفت. در سال ۱۹۳۹ قراردادی برای حل مناقشه هیرمند بین طرفین منعقد شد. طبق این قرارداد، آب هیرمند از حدود ۴۸ کیلومتری داخل خاک افغانستان بین دو کشور به طور مساوی تقسیم شد و دولت افغانستان متعهد گردید هیچ رودخانه فرعی جدیدی در ناحیه مرزی ایجاد نکند، اما به دلیل عدم موافقت همه مقامات افغان با این قرارداد، مجلس افغانستان از تصویب قرارداد سرباز زد. متعاقب آن در سال ۱۹۴۹ عملیات ساخت سد بزرگ کجکی روی هیرمند در افغانستان شروع شد که این امر، اعتراض شدید ایران را به همراه داشت. در سال ۱۹۷۳ میلادی معاهده هیرمند و ضامم آن در خصوص استفاده از آب این رودخانه بین ایران و افغانستان امضا شد که بر اساس آن، سهم ایران از آب این رودخانه معادل ۸۲۰ میلیون متر مکعب در سال یعنی حدود ۲۶ متر مکعب در ثانیه است. عواملی از جمله کودتا، جنگ های نظامی و خشکسالی در افغانستان تاکنون مانع اجرای این عهدنامه شده است (عراقچی، ۱۳۹۶: ۱۳۸).

به دلیل خشکسالی شدید در دوران حکومت طالبان در افغانستان و تضاد دیدگاه‌های

طالبان با ایران، کل آب ورودی هیرمند از سمت سدهای کجکی و ارغنداب مسدود شد. نماینده ایران در سازمان ملل نیز در سال ۲۰۰۱ با ارسال نامه‌ای به دبیر کل این سازمان، نسبت به این موضوع و قطع جریان آب هیرمند واکنش نشان داد. در سال ۲۰۰۲ سند همکاری بین مقامات دو کشور امضا شد. طرفین در بند ۱۳ این سند، اجرای قرارداد ۱۹۷۳ درباره تقسیم آب هیرمند را خواستار شدند که بر اساس آن، باید سالانه ۸۲۰ میلیون متر مکعب آب از هیرمند وارد ایران شود (حافظنیا و همکاران، ۱۳۸۵: ۹۳). از طرفی مطالعه برنامه محیط زیست سازمان ملل در سال ۲۰۱۴ نشان می‌دهد با افتتاح سد سلما، جریان آب ورودی به ایران سالانه به میزان ۷۱ درصد کاهش خواهد یافت. با توجه به آخرین خشکسالی رودخانه هریرود در سال ۲۰۰۰ که تأمین آب آشامیدنی شهر مشهد و آب کشاورزی استان خراسان رضوی را با مشکلات جدی مواجه کرد، بهره برداری از سد سلما می‌تواند تهدیدی امنیتی برای ایران محسوب شود (دهشیری و حکمت‌آرا، ۱۳۹۷: ۶۰۸). اصل بهره برداری منصفانه و معقول از آب‌ها به عنوان یک عرف بین المللی مورد شناسایی قرار گرفته (Barberis, 1991: 117) و حقوق بین الملل نیز با پذیرش گسترده آن، این اصل را از اصول اساسی حقوق بین الملل قلمداد کرده است. (Eckstein, 2006: 545). کشور افغانستان علی‌رغم وجود قراردادهای دوجانبه از پذیرش این اصل حقوقی نیز خودداری می‌کند.

## ۱-۲. قراردادهای مربوط به رودخانه‌های مشترک ایران و ترکمنستان

رودخانه‌های هریرود و اترک، دو رودخانه مشترک اصلی ترکمنستان و ایران محسوب می‌شوند که از طریق احداث سد دوستی بر روی رودخانه هریرود و تقسیم آب رودخانه اترک، مدیریت شده‌اند. هریرود از کشور افغانستان سرچشمه می‌گیرد و مرز مشترک سه کشور ایران، افغانستان و ترکمنستان را تشکیل می‌دهد. رودخانه اترک پس از هریرود مهم ترین رود فرامرزی میان ایران و ترکمنستان است. این رودخانه از نظر جغرافیای طبیعی و سیاسی به سه بخش اترک داخلی، اترک خارجی و اترک مرزی (مشترک) تقسیم می‌شود (عراقچی، ۱۳۹۶: ۱۴۰).

پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و استقلال ترکمنستان، قرارداد مطالعات تکمیلی احداث سد هریرود در سال ۱۹۹۱ بین ایران و ترکمنستان به امضای رسید و طی این قرارداد، حق آبه ایران از هریرود از ۳۰ درصد به ۵۰ درصد افزایش یافت که نوعی پیروزی دیپلماتیک برای ایران محسوب می‌شود. عملیات احداث این سد نیز در سال ۲۰۰۰ آغاز شد و در نهایت در سال ۲۰۰۵ با حضور رؤسای جمهور وقت دو کشور افتتاح شد (پاپلی یزدی و وثوقی، ۱۳۹۰: ۷۵). به موجب موافقتنامه ۱۹۹۹ همکاری در خصوص احداث و بهره برداری از سد دوستی بین ایران و ترکمنستان که در تاریخ ۱۳/۲/۱۳۷۹ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید، مقرر گردید در شهرستان مرزی سرخس یک سد با مشارکت دو کشور احداث شود. به موجب ماده ۹ این موافقت نامه، کل آب رودخانه هریرود به طور مساوی بین دو کشور تقسیم می‌شود. بر اساس اصل استفاده معقول و منصفانه، استفاده از یک منبع آبی با ایجاد تعادل میان عواملی همچون منافع دولت‌های ساحلی بالادست و پایین دست و با در نظر گرفتن امکان جایگزین نمودن منابع آبی محقق خواهد شد (Weiss, 2013: 22). این اصل دسترسی به منابع آبی را برای همه ی دولت‌ها یکسان و برابر نمی‌داند، بلکه آنها را ملزم به رعایت تناسب در تخصیص آب می‌داند (2011: 474). در ماده ۱۲ نیز طرفین موافقت کرده اند از ایجاد هرگونه آلودگی زیست محیطی که از طریق ورود پساب‌های آلوده یا هر طریق دیگری ایجاد شود جلوگیری کنند. در صورت آلودگی، هر یک از عاملین موظف به رفع آلودگی می‌باشند. با احداث سد دوستی، جریان آب رودخانه هریرود از فصلی به دائمی و قابل کنترل تبدیل شد و امکان بهره‌برداری سالانه ۸۲۰ میلیون متر مکعب آب را برای هر دو کشور فراهم کرد. از مجموع ۴۱۰ میلیون متر مکعب حق آبه سالانه ایران، ۱۵۰ میلیون متر مکعب برای تأمین بخشی از آب آشامیدنی شهر مشهد اختصاص یافت، آب کشاورزی موردنیاز دشت سرخس در ایران و مناطق مرزی ترکمنستان تأمین شد و همچنین جلوی وقوع سیلاب‌هایی که هر ساله خط ساحلی ایران را به وسیله شستن از بین می‌برد و بخشی از خاک ایران به ترکمنستان منضم می‌شد، نیز گرفته شد.

### ۳-۱. قراردادهای مربوط به رودخانه های مشترک ایران و پاکستان

ایران و پاکستان در سه حوضه آبریز هامون هیرمند، هامون مشکیل و رابچ-باهوکلات مشترک هستند. قرارداد مرزی ایران و پاکستان در سال ۱۹۵۸ از سوی وزیر امور خارجه وقت ایران و سفیر وقت پاکستان در تهران امضا شد که در آن بر سر تأمین آب دو نقطه مرزی توافق شده است. برای تأمین آب موردنیاز پاسگاه مرزی پاکستان در مجاورت ناحیه مرزی میرجاوه، دولت ایران موافقت کرد که روزانه سه متر مکعب آب تخصیص دهد. برای تأمین آب موردنیاز پاسگاه مرزی ایران در مجاورت ناحیه مرزی کچه، دولت پاکستان موافقت کرد که روزانه حدود ۰/۹ متر مکعب آب اختصاص دهد (دهشیری و حکمت آرا، ۱۳۹۷: ۶۰۹). در سال ۱۹۶۰ در تهران قراردادی بین ایران و پاکستان به امضا رسید که در آن به موضوع آبهای مرزی دو کشور هم اشاره شده است. این قرارداد در تاریخ ۱۳۳۷/۴/۲۶ به تصویب مجلس شورای ملی رسید. در مفاد این قرارداد به مراقبت طرفین به حفاظت از آبهای مشترک به نحوی که حقوق طرف مقابل تضییع نشود تأکید شده است. تمیز نگه داشتن آبهای مشترک، حق ساکنان طرفین برای ماهیگیری در رودخانههای مشترک تا نقطه مرزی دو کشور، اخذ رضایت طرفین در ساخت یا تخریب تأسیسات آبی روی منابع آب، مبادله دادههای مربوط به میزان آب رودخانههای مرزی برای پیشگیری از وقوع سیل، کناره‌بندی رودخانههای مرزی برای جلوگیری از تغییر مسیر آنها، ممنوعیت طرفین در تغییر مسیر رودخانههای مرزی از جمله تعهدات مندرج در این قرارداد است.

### ۴-۱. قراردادهای مربوط به رودخانه های مشترک ایران و جمهوری آذربایجان

رودخانه مرزی ارس، اصلی‌ترین رودخانه مشترک بین این دو کشور است. تنها موارد اختلافی در زمینه مسائل آبی بین ایران و جمهوری آذربایجان، مسئله سدهای خداآفرین و قیزقلعه‌سی بود که اشغال این منطقه از جانب ارمنه، کار ساخت این سدها را چند سال به تعویق انداخت. در نهایت ایران با احترام به تمامیت ارضی جمهوری آذربایجان و از طریق مشارکت با این کشور، کار ساخت این دو سد را آغاز کرد.

در سال ۲۰۱۶ موافقت‌نامه همکاری بین ایران و جمهوری آذربایجان در زمینه ادامه ساخت و بهره‌برداری از تأسیسات آبی خداآفرین و قیزقلعه‌سی توافق شد. طبق این موافقت‌نامه تا

زمان برقراری تمامیت ارضی جمهوری آذربایجان، به همان میزانی که ایران از آب سدهای خداآفرین و قیزقلعه‌سی برداشت می‌کند، جمهوری آذربایجان می‌تواند از آب سدهای پایین‌دست نظیر میل‌مغان که به آن‌ها دسترسی دارد، برداشت کند. بخشی از برق تولیدشده در نیروگاه‌های برق‌آبی خداآفرین و قیزقلعه‌سی نیز که متعلق به آذربایجان است، تنها در ایران استفاده خواهد شد و به طرف ارمنی واگذار نخواهد شد. در سال ۲۰۱۴ موافقت‌نامه‌ای در تهران بین ایران و جمهوری آذربایجان در زمینه ساخت و بهره‌برداری از نیروگاه‌های برق‌آبی مارازاد در ایران و اردوباد در جمهوری آذربایجان امضا شد. برای تأمین آب این دو نیروگاه، سدهای انحرافی مارازاد از سوی ایران و اردوباد از سوی جمهوری آذربایجان روی رودخانه ارس رودخانه خواهد شد. یکی از مشکلات اصلی رود ارس آلودگی آب این رودخانه از طریق کارخانه‌های ارمنستان است.

#### ۵-۱. قراردادهای مربوط به رودخانه‌های مشترک میان ایران و عراق

ایران و عراق در حوضه آبریز دجله و فرات با هم مشترک هستند. با وجود چندین قرارداد که در زمینه حقوق ایران و عراق در خصوص نحوه تقسیم آبرودرود به امضای طرفین رسید است، همچنان اختلافات در این زمینه وجود دارد. در ماده یک موافقت‌نامه ۱۹۷۵، رودخانه‌های مرزی دو کشور به دو دسته تقسیم شده است. یکی رودخانه‌های محاذی که در امتداد خط مرزی بین دو کشور جریان دارد و دیگری رودخانه‌های متوالی که خط مرزی دو کشور را قطع می‌کند. در ماده ۲، آب‌های رودخانه‌ای بناواامونه، قوره تو و کنگیر به ۲ سهم مساوی تقسیم شده است. همچنین بر اساس این ماده آب رودخانه‌های الوند، گنجان چم، میمه و دویرج بر اساس صورت‌جلسات کمیسیون تحدید حدود ایران و عثمانی مورخ ۱۹۱۴ تعیین خواهد شد (جعفری ولدانی، ۱۳۸۸: ۸۳).

این موافقت‌نامه ناظر بر بهره‌برداری از آب رودخانه‌ها برای کشاورزی است. به همین دلیل به مسائل دیگر مانند ماهیگیری، تخلیه فضولات صنعتی، کشاورزی و خانگی به رودخانه‌ها توافقی به میان نیامده است. در حالی که با توجه به ضرورت حفظ محیط زیست نسبت به حفاظت از این منابع آبی نیز می‌بایست توافقاتی صورت می‌گرفت. رفتار ایران با عراق در تقسیم آب همواره یک طرفه و به نفع عراق بوده است. بعد از جنگ هشت ساله که عراق

به عنوان متجاوز توسط سازمان ملل اعلام شد، میزان غرامت به ایران را ۹۷ میلیارد دلار اعلام کرد. عدم پیگیری ایران برای مطالبات کشور باعث شد تا عراق پیش دستی کرده و عهد نامه ۱۹۷۵ موضوع مرز دولتی و حسن همجواری با این کشور را زیر سوال ببرد (همان، ۸۹). در سال ۱۹۹۰ عراق طی مکاتبه ای با ایران، بازگشت کشورش به قرارداد ۱۹۷۵ را اعلام کرد که این مکاتبات رسمی، سندی دال بر این واقعیت است که قرارداد ۱۹۷۵ به هیچ وجه اجباری نبوده و دولت‌های بعدی عراق هم نمی‌توانند از پذیرفتن این قرارداد که با رضایت کامل طرفین امضا شده است سرباز زنند (مجتهدزاده ۱۴۰۰: ۷۵).

### ۱-۶. قراردادهای مربوط به رودخانه های مشترک ایران و ترکیه

رودخانه ارس به عنوان مهم‌ترین رودخانه مشترک بین این دو کشور، از ترکیه سرچشمه می‌گیرد. ولی تاکنون اختلاف خاصی بر سر این رودخانه بین دو کشور پیش نیامده است. مشکل اصلی ایران با ترکیه در زمینه سدهایی است که روی رودخانه‌های دجله و فرات احداث کرده است. به نحوی که این سدها در خشکسالی‌های سوریه و عراق و ورود گردوغبار به ایران تأثیر زیادی داشته‌اند. ترکیه نیز مانند افغانستان، بالادست ایران محسوب می‌شود. با اینکه رودخانه مهمی از سمت ایران وارد ترکیه نمی‌شود، اما چندین رودخانه کوچک، همچون ساری‌سو و قطور، در سمت برعکس جریان دارند و حیات قسمتی از شمال استان آذربایجان غربی به این رودخانه‌ها وابسته است. در سال ۱۹۵۷ قراردادی درباره حق‌ابه رودخانه ساری‌سو بین ایران و ترکیه منعقد شد و مقرر گردید میزان ۱/۸ متر مکعب در ثانیه، سهم آب ایران از این رودخانه مشترک باشد (پاپلی یزدی و وثوقی، ۱۳۹۰: ۱۰۱). دیپلماسی ایران معطوف به ارون‌درد است که از تلاقی دجله و فرات ایجاد شده و مرز ایران و عراق را تشکیل می‌دهد. البته خود ارون‌درد هم بیشتر به دلایل سیاسی مورد توجه ایران است و نه از لحاظ منابع آب و محیط زیست. نتیجه این بی‌توجهی، سدسازی‌های گسترده در سه کشور ترکیه، سوریه و عراق روی دو رودخانه اصلی حوضه آبریز میان‌رودان (فرات-دجله) است که امروزه با تبعات وخیم آن نظیر گردوغبار روبه‌رو هستیم و این امر حتی باعث مهاجرت‌هایی از مناطق غربی به مناطق مرکزی شده است (دهشیری و حکمت‌نیا، ۱۳۹۷: ۶۱۰).

با توجه به اینکه بیشترین تعداد سدهای احداثی مربوط به ترکیه است، این کشور در دفاع از عملکرد خود به مدیریت ضعیف منابع آب در کشورهای پایین دست حوضه آبریز فرات-دجله اشاره کرده است که حجم عظیمی از آب‌های ورودی به این کشورها به دلیل مشکلات داخلی شان تلف می‌شود و این کشور با مهار آب‌های شیرین، هم جلوی هدررفت آن‌ها و هم جلوی سیلاب‌های احتمالی را خواهد گرفت. ترکیه مدعی است هیچ انگیزه سیاسی از این سدسازی‌ها ندارد و هدفش توسعه بخش کمتر توسعه‌یافته جنوب شرق این کشور مناطق کردنشین است (ستاری، ۱۳۹۶: ۸).

### ۷-۱. قراردادهای مربوط به رودخانه‌های مشترک ایران و ارمنستان

رودخانه ارس مشترک بین ایران و ارمنستان است که به دلیل پرآب‌بودن در اکثر ماه‌های سال، بهره‌برداری از آب آن توسط دو کشور به آسانی انجام می‌پذیرد. مشکل اصلی مربوط به آلودگی طولانی‌مدت رودخانه با آلاینده‌های خروجی از کشور ارمنستان، شامل کارگاه‌های استخراج فلزات و نیروگاه اتمی متسامور است. معادن مس واقع در حاشیه شمالی رودخانه ارس سالیان متمادی است که توسط ارمنستان استخراج می‌شود و این اقدامات باعث کاهش کیفیت آب این رودخانه مرزی شده است. همچنین تخلیه و انباشت پسماندهای مس در طول چندین دهه متمادی در طول رودخانه ارس از سوی این کشور، سبب به‌وجود آمدن دیگ‌های غیراستانداردی شده است که شکستن آن‌ها موجب بروز مشکلات زیست‌محیطی در سطح منطقه می‌شود (پاپلی یزدی و وثوقی، ۱۳۹۰: ۷۹). نیروگاه اتمی متسامور بخشی از برق مصرفی ارمنستان را تأمین می‌کند. این نیروگاه خطرناک‌ترین نیروگاه اتمی جهان و یکی از پنج نیروگاه نسل اول دنیاست که همچنان فعال است. اتحادیه اروپا نیز نیروگاه متسامور را یکی از پنج نیروگاه خطرناک جهان ذکر کرده است. امروزه با ورود فاضلاب صنعتی این نیروگاه به رودخانه ارس، سلامت منطقه با تهدید جدی روبه‌رو شده است. در سال ۲۰۱۳ کمیته‌ای مشترک با مشارکت ایران و ارمنستان برای تدوین برنامه پایش رودخانه ارس تشکیل و مسئله آلاینده‌های این رودخانه بررسی شد. در این راستا، آزمایشگاه‌های سازمان حفاظت محیط زیست در استان‌های شمال

غربی ایران به دستگاه‌های سنجش فلزات سنگین و سموم تجهیز شد و سامانه پایش برخط آلودگی ارس نیز در استان‌های آذربایجان شرقی و اردبیل (پایین دست ارمنستان) نصب شد. همچنین با تجهیز صنایع ارمنستان به سامانه‌های پایش برخط، هر دو طرف ایرانی و ارمنی از طریق سامانه مانیتورینگ آنلاین (آگاه سازی برخط) از میزان آلودگی این صنایع مطلع خواهند شد (دهشیری و حکمت نیا، ۱۳۹۷: ۶۱۱).

## ۲. وظایف ایران و همسایگان بر اساس تعهدات بین المللی

بر اساس اصل تمامیت ارضی مطلق، دولت‌های ساحلی رودخانه‌ها موظف هستند اجازه دهند جریان طبیعی آب رودخانه‌ها ادامه یابد و حق ندارند موجب انحراف آب شوند. به موجب اصل استفاده مشترک از آب‌ها، کشورهاییک که در ساحل یک رودخانه بین المللی واقع شده‌اند نسبت به آن رودخانه دارای حق حاکمیت مشترک و مساوی هستند. بر همین اساس رودخانه بین المللی - بدون توجه به مرزهای مابین کشورها - یک واحد اقتصادی محسوب شده و متعلق به تمام کشورهای ساحلی است. (Carreston, 1967: 18) زیرا حاکمیت و صلاحیت یک کشور، محدود به عدم ورود خسارت به دیگری است. هیچ‌یک از دولت‌های ساحلی رودخانه حق ندارد از آب رودخانه بدون مشورت با دولت‌های مجاور به طریقی استفاده کنند که موجب وارد آمدن خسارت به منافع قانونی دولت‌های مذکور گردد (Smith, 2017: 159).

بررسی قراردادهای بین المللی، دکترین حقوق بین الملل، احکام دادگاه‌های بین المللی و تصمیمات متخذه توسط سازمان‌های بین المللی بیانگر آن است که دولت‌ها در مورد رودخانه‌های بین المللی بر اساس اصل محدودیت استفاده از آب‌ها رفتار می‌کنند (جعفری ولدانی، ۱۳۸۸: ۷۶) دولت‌ها باید به شیوه‌ای منصفانه و معقول برای دستیابی به بهره برداری بهینه از آب رفتار نمایند که شاخص‌های استفاده معقول و منصفانه آن در کنوانسیون‌های بین المللی مورد شناسایی قرار گرفته است.

### ۲-۱. میثاق بین المللی حقوق اقتصادی اجتماعی و فرهنگی

این میثاق بر پایه اعلامیه جهانی حقوق بشر در ۱۶ دسامبر ۱۹۶۶ ایجاد و در ۲۳ مارس ۱۹۷۶ لازم‌الاجرا گردید. دولت ایران در تاریخ پانزدهم فروردین ۱۳۴۷ این میثاق را امضاء

و در اردیبهشت ۱۳۵۴ آن را مورد تصویب قرار داد. تعهد به تضمین حقوق مندرج در این میثاق به طور فوری توسط دولت‌ها در متن آن گنجانده شده است (مهرپور، ۱۳۷۷: ۶۰). بر اساس مفاد میثاق، دولت‌ها باید اطمینان حاصل کنند که تمامی اتباع آن‌ها به شکل برابر و بدون تبعیض به میزان کافی به آب و بهداشت دسترسی دارند. به موجب بند ۲ ماده ۱ مشترک میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی و میثاق حقوق اقتصادی اجتماعی و فرهنگی در هیچ موردی نمی‌توان ملتی را از وسایل معاش محروم کرد که وسایل معاش ضرورتاً شامل آب هم می‌شود (محمدی و حاجی ملا، ۱۴۰۲: ۳۹۱). استفاده از کلمه «بین‌المللی» در بند ۱ ماده ۲ میثاق به منظور تقویت کمک و همکاری بر اجرای فراسرزمینی تأکید می‌کند (Mateus, 2021: 84). دولت‌های عضو میثاق باید گام‌های اساسی برای برداشتن تبعیض بالقوه در زمینه‌های منع‌شده در جاهایی که افراد و گروه‌ها از ابزارهای لازم برای بهره‌مندی و نیل به حق بر آب محروم هستند، بردارند (پروین، ۱۳۹۳: ۱۹۱). در حالی که این حق در کشورهای مثل آمریکا به واسطه استفاده غیرمعارف از صنعت نفت و گاز تضعیف شده است، اما مجمع عمومی سازمان ملل متحد در سال ۲۰۱۰ آب آشامیدنی سالم و بهداشتی را یک حق بشری ضروری برای برخورداری کامل از زندگی و سایر حقوق بشر اعلام کرد (محمدی و حاجی ملا، ۱۴۰۱: ۲۱۵).

مواد ۱۱ و ۱۲ میثاق به حق بر آب اشاره ای ضمنی دارد. ماده ۱۱ مقرر می‌دارد کشورهای طرف این پیمان‌نامه، می‌بایست حقوق هر کس را برای داشتن زندگی استاندارد شامل خوراک، پوشاک، مسکن کافی و نیز بهبود مداوم شرایط زندگی به رسمیت شناسد. ماده ۱۲ نیز مقرر می‌دارد: کشورهای طرف پیمان‌نامه حقوق هر کس را به برخورداری از بالاترین استاندارد قابل دسترسی سلامتی به رسمیت می‌شناسد. از آنجائی که بسیاری از بیماری‌ها ریشه در عدم دسترسی به آب کافی و سالم دارد، فراهم ساختن بالاترین استاندارد زندگی برای افراد به عنوان تکلیفی که ماده ۱۲ میثاق بر دوش دولت‌های عضو قرارداد بدون حق بر آب امکان‌پذیر نخواهد بود (صفاری نیا، ۱۳۹۴: ۴۷).

کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، حق بر آب را از ماده ۱۱ میثاق استنباط می‌کند. به این معنا که کمیته بر قید «از جمله» تأکید کرده و معتقد است کاربرد آن نشان

می‌دهد، این فهرست از حقوق انحصاری نبوده و حق بر آب آشامیدنی که به روشنی در زمره تضمینات مهم و اساسی برای تأمین یک استاندارد کافی زندگی است، جا افتاده است (سازمان ملل متحد، ۲۰۱۰: ۲۴). به‌ویژه اینکه آب از شرایط بنیادین زندگی است. اگرچه دولت‌های عضو باید حقوق مندرج در میثاق را بدون تبعیض از هر حیث برای همه تضمین کنند، اما برخی از گروه‌ها مانند معلولان، سالخورده‌گان، کودکان و زنان به دلیل وضعیت خاصی که دارند مستحق رفتار ترجیحی می‌باشند (Forman, 2007: 113). در پرونده ای که علیه دولت ارمنستان به دلیل ایجاد محدودیت دسترسی به آب برای یک شخص بازداشت شده بنام آقای مدوسیان مطرح شد، دادگاه به استناد ماده ۸ کنوانسیون حقوق بشر اروپایی دولت ارمنستان را به پرداخت ۴۵ هزار یورو در حق خواهان محکوم کرد (امیری و دیگران، ۲۰۱۴: ۲۲۲).

## ۲-۲. کنوانسیون حقوق افراد دارای معلولیت (مصوب ۱۳ دسامبر ۲۰۰۶)

این کنوانسیون یکی از جامع‌ترین اسناد در خصوص معلولان به شمار می‌رود و تصویب آن نقطه عطفی در تاریخ تمدن انسانی در گذار از «نگاه ترحم محورانه» به «رویکرد حق مدارانه» در خصوص معلولان است (طباطبائی و نوری نشاط، ۱۳۸۷: ۱۸۷). مجلس شورای اسلامی قانون کنوانسیون حقوق افراد دارای معلولیت را در تاریخ ۱۳/۹/۱۳۸۷ تصویب کرد. بند ۲ ماده ۲۸ کنوانسیون، دولت‌های عضو را موظف می‌سازد تا حقوق معلولین را برای تأمین اجتماعی و بهره‌مندی آنان از این حقوق بدون هیچ تبعیضی به رسمیت بشناسند و اقدامات مناسب را برای حفظ و ارتقاء تحقق این حقوق اتخاذ نمایند. دولت‌ها باید اطمینان حاصل کنند از اینکه افراد معلول هم به خدمات آب پاکیزه و هم به ابزار مقرون به صرفه و مناسب و سایر کمک‌های مختص معلولیت دسترسی برابر دارند. برای معلولین، دسترسی به آب و تأسیسات بهداشتی مسئله‌ای کلیدی است. زیرا در طول تاریخ این افراد به خاطر نحوه طراحی ساختمانها، خدمات و زیرساخت‌ها، به گونه‌ای که این مکانها را برای این افراد غیر قابل دسترس می‌کرد، همواره از محرومیت و تبعیض رنج می‌برده‌اند. بنابراین، دسترسی همیشگی به آب و تأسیسات بهداشتی برای حفظ استقلال زندگی این افراد و احترام به کرامت آنها بسیار ضروری است. در اکثر موارد تغییرات جزئی کم‌هزینه به

منظور بهره مند ساختن آنها از تسهیلات و خدمات آب و فاضلاب و در دسترس نمودن آنها کافی است (سازمان ملل متحد، ۲۰۱۰: ۲۶).

نظر تفسیری شماره ۱۵ کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی تصریح می کند که دسترسی فیزیکی یک جنبه مهم از تعریف در «دسترس بودن» است و مولفه ای مهم از حق بر آب تلقی می گردد. کنوانسیون حقوق افراد دارای معلولیت نیز به گونه ای روشن به دسترسی این افراد به آب- در رابطه با حق دسترسی به استانداردهای مناسب برای زندگی و تامین اجتماعی- اشاره می نماید. این کنوانسیون همچنین از دولت ها می خواهد تا با افراد دارای معلولیت از طریق سازمان های نماینده شان در خصوص توسعه، اجرا و نظارت بر قانون گذاری و سیاست گذاری های اتخاذی به منظور اجرای الزامات مندرج در این کنوانسیون و سایر تصمیم گیری های تاثیر گذار بر این افراد مشورت نمایند (سازمان ملل متحد، ۲۰۱۰: ۲۶). عدم دسترسی فیزیکی معلولین به امکانات مشابه دیگر افراد، عامل اصلی گوشه نشینی و محرومیت آن ها به خدمات بهداشتی و آموزشی است (Kanter, 2015: 105) دولت های عضو کنوانسیون باید از طریق قانون گذاری به تغییر و اصلاح قوانین و مقررات خود در جهت تضمین موثر حقوق معلولان در جامعه بکوشند.

### ۳-۲. کنوانسیون حقوق کودک

کنوانسیون حقوق کودک در سال ۱۹۸۹ توسط سازمان ملل متحد تصویب شد. این کنوانسیون شامل حقوق و مفادی است که هر کودک باید از آنها برخوردار باشد، از جمله حق زندگی، حق آموزش، حق بهداشت و درمان، حق داشتن حریم خصوصی، حق برابری و حق دارا بودن تفکر و عقیده. قانون اجازه الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به کنوانسیون حقوق کودک در تاریخ ۱۳۷۲/۱۲/۱ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید. یکی از مسائل مهمی که در کنوانسیون حقوق کودک مطرح شده، مسئله آب است. براساس این کنوانسیون، هر کودک حق دارد به آب پاکیزه و بهداشتی دسترسی داشته باشد. همچنین، برای حفظ سلامتی کودکان، دولت ها موظف هستند برای تامین آب تمیز و بهداشتی و توسعه سیستم های بهداشتی و آبیاری در مناطق روستایی و شهری، تلاش کنند. از طرفی مسئله کمبود منابع آب در بسیاری از مناطق جهان، می تواند مانع از

رسیدن به این حقوق اساسی کودکان شود. بر اساس ماده ۲۴ کنوانسیون حقوق کودک، دولت‌ها موظف هستند اقداماتی را در زمینه مسائل بهداشتی و استفاده بهینه از آب به عمل آورند که برخی از اقدامات به شرح ذیل است:

- به رسمیت شناختن حق برخورداری کودکان از بالاترین استانداردهای سلامتی.  
- مبارزه علیه بیماری‌ها و سوء تغذیه در چهارچوب مراقبت‌های بهداشتی اولیه از جمله فراهم ساختن مواد غذایی مقوی و کافی و آب آشامیدنی سالم با توجه به خطرات آلودگی محیط زیست

- تضمین مراقبت‌های بهداشتی پیش و پس از زایمان برای مادران  
- حصول اطمینان از اینکه تمامی اقشار جامعه به ویژه والدین آگاهی لازم به دسترسی امکانات آموزشی را داشته و در زمینه استفاده از دانش مربوط به سلامت و تغذیه کودک، مزایای تغذیه نوزادان از شیر مادر، پاکیزگی و بهداشت محیطی و پیشگیری از حوادث، مورد حمایت قرار گرفته‌اند (فیروزپور، ۱۴۰۰: ۳۳۲).

بیش از ۹۰ درصد از مرگ و میر کودکان به آب آلوده و امکانات نامناسب بهداشتی مربوط می‌شود. نبود آب آشامیدنی سالم، کودکان را در برابر بیماری‌ها آسیب پذیرتر می‌کند. زیرا سیستم ایمنی و اعضای سم‌زدایی بدن آن‌ها به صورت کامل رشد نکرده و کمتر توانایی مقابله با عفونت‌های ناشی از آب را دارند. کمیته حقوق کودک به موضوع دسترسی کودکان به آب آشامیدنی سالم و تأسیسات بهداشتی، به ویژه به عنوان بخشی از حقوق آنان برای داشتن حداقل استاندارد کافی برای زندگی و سلامت پرداخته و در این راستا، بر چند محور اصلی تأکید نموده است. از جمله ضرورت اتخاذ سیاست ملی درباره آب آشامیدنی سالم و تأسیسات بهداشتی توسط دولت‌های عضو، نظارت بر سطح دسترسی به آب آشامیدنی سالم و تأسیسات بهداشتی، پرداختن به مسئله آلاینده‌ها و آلودگی آب و بهبود دسترسی به تأسیسات بهداشتی و اولویت دادن به گروه‌های آسیب‌پذیر و فاقد دسترسی به تأسیسات بهداشتی (سازمان ملل متحد، ۲۰۱۰: ۲۵ و ۲۶). دولت جمهوری اسلامی ایران به عنوان یک کشور اسلامی که طهارت از جمله اصول اولیه آن محسوب می‌شود برای رفع نیازهای ضروری کودکان و زنان، مسئولیت بیشتری نسبت به دیگر کشورهای غیرمسلمان بر عهده

دارد. با این حال این دولت گام‌های مهمی در جهت اجرای این کنوانسیون برداشته است. اگرچه همچنان چالش‌هایی در این زمینه وجود دارد. اجرای برنامه‌های واکسیناسیون گسترده، باعث کاهش قابل توجه بیماری‌های واگیر در کودکان شده است. از طرفی افزایش تعداد مراکز بهداشتی درمانی در مناطق مختلف کشور، دسترسی کودکان به خدمات بهداشتی را تسهیل کرده است. اجرای برنامه‌های تغذیه‌ای برای کودکان زیر پنج سال و تلاش‌هایی برای بهبود وضعیت تغذیه‌ای کودکان صورت گرفته است. با این حال یکسان نبودن دسترسی به خدمات بهداشتی در مناطق مختلف کشور و کمبود امکانات در مناطق محروم و روستایی، کمبود نیروی متخصص در آن مناطق، عدم آگاهی والدین در مورد بهداشت کودکان و اهمیت مراقبت‌های بهداشتی از چالش‌های مهم در حوزه بهداشت کودکان است.

#### ۴-۲. کنوانسیون بین‌المللی حقوق دریاها

کنفرانس سوم حقوق دریاها از سال ۱۹۷۳ آغاز به کار کرد و طی ۹ سال ۱۱ اجلاس در شهرهای مختلف جهان برگزار نمود تا اینکه نهایتاً در سال ۱۹۸۲ نمایندگان ۱۱۹ کشور جهان در جامائیکا سند نهایی کنفرانس تحت عنوان کنوانسیون حقوق بین‌الملل دریاها را که مشتمل بر ۱۷ بخش و ۳۲۰ ماده و ۹ ضمیمه بود امضا کردند (الله وردی و حافظ نیا، ۱۳۹۴: ۳۱). اما به دلیل تصویب ۷۰ کشور از تاریخ ۱۶ نوامبر ۱۹۹۴ لازم اجرا گردید (مقتدر، ۱۳۷۷: ۱۶۵). کنوانسیون حقوق دریاها به بررسی مسائل جامعی نظیر وضعیت حقوقی آب‌های سرزمینی، وسعت دریای سرزمینی، حد بیرونی آب‌های سرزمینی، حق عبور و بی‌ضرر، زیردریایی‌ها و سایر وسایل نقلیه زیر دریایی، قوانین و مقررات دولت ساحلی در خصوص عبور بی‌ضرر، طرح‌های جداسازی عبور و مرور در آب‌های سرزمینی، عوارض قابل وصول از کشتی‌های خارجی، کشتی‌های خارجی با سوخت اتمی و کشتی‌های حامل مواد خطرناک، تعهدات دولت ساحلی، صلاحیت قضایی، کشتی‌های جنگی و مسئولیت آنها پرداخته است (فضائلی و کیخسروی، ۱۴۰۰: ۲۹۲).

قانون مناطق دریایی توسط دولت ایران و با هدف تمرکز قوانین و مقررات پراکنده موجود در مناطق دریایی ایران، هماهنگی و تطبیق آن با کنوانسیون‌های ۱۹۵۸ و ۱۹۸۲ حقوق

دریاها و همچنین تغییر برخی مقررات قبلی در این زمینه تدوین شد (ممتاز و رنجبریان، ۱۳۹۹: ۸۹). اگرچه ایران به عضویت کنوانسیون حقوق دریاها در نیامده است اما به دلیل امضای این کنوانسیون و بر اساس ماده ۱۸ معاهده وین، نباید اقدامی برخلاف هدف و منظور کنوانسیون انجام دهد (الله وردی و حافظ نیا، ۱۳۹۴: ۳۵). با این حال دولت ایران قانون مناطق دریایی را مصوب کرده است که مفاد این قانون در بسیاری از موارد با مفاد کنوانسیون حقوق دریاها هم خوانی دارد. استثناهایی برای عبور بی ضرر در ماده ۹ قانون مناطق دریایی و در راستای تضمین حاکمیت ایران در قلمرو دریایی تدوین شده است. در ماده ۱۳ و ۱۶ قانون مناطق دریایی برای حفظ امنیت ساحلی، محیط زیست و فعالیت های اقتصادی منطقه نظارت و منطقه انحصاری اقتصادی ضرورت هایی در نظر گرفته شده است. در قانون مناطق دریایی به وضعیت حقوقی تنگه هرمز با توجه به حقوق ترانزیت برای سایر کشورها اشاره نشده است، در حالی که اصول و مقرراتی در کنوانسیون، منظور شده که عبور از تنگه های بین المللی در کشور های قاره ای و ساحلی را تضمین می کند (همان ۴۳).

داوری از ویژگی هایی برخوردار است که موجب اقبال بیشتر طرفین به آن در مقایسه با رجوع به محاکم می گردد. یکی از این ویژگی ها ناشی از اصل حاکمیت اراده است. زیرا طرفین در تعیین مقام رسیدگی کننده به اختلاف، از آزادی اراده برخوردارند (داراب پور و موسوی عبدل آبادی، ۱۴۰۳: ۵۰). در بررسی پرونده های مطروحه در دیوان بین المللی حقوق دریاها، مشخص شده که آرای دیوان، دولت های متعاقد را به سیاستی آشتی جویانه هدایت می کند به نحوی که این مرجع داوری تشویق و یا سفارش به همکاری میان کشورها را در شیوه های مختلف دنبال کرده است. از آنجا که اقدامات تجویز شده توسط دیوان بین المللی حقوق دریاها الزام آور است، کشورها باید چنین اقداماتی را جدی بگیرند (مرادی و جلالی، ۱۳۹۸: ۱۶۶). در نتیجه، همکاری بین طرفین، در واقع به کاهش تنش بین المللی آن ها منجر شده است.

## ۲-۵. کنوانسیون بهره برداری غیر کشتیرانی از آبراهه های بین المللی

این کنوانسیون در سال ۱۹۹۷ و به منظور تأیید حقوق و وظایف کشورها در استفاده از

آب‌های بین‌المللی برای مقاصد غیرکشتریانی توسط مجمع عمومی سازمان ملل متحد تصویب شد. بر اساس ماده ۵ این کنوانسیون، دولت‌های دارای رودخانه باید در دریای سرزمینی‌شان از آب‌های بین‌المللی به‌طور منصفانه، منطقی و معقول استفاده کنند. این کنوانسیون به دولت‌های متعهد توصیه می‌کند تا اقدامات مناسبی برای جلوگیری از آسیب‌های احتمالی به دیگر کشورهای حوزه رودخانه انجام دهند (صقاری نیا، ۱۳۹۴: ۵۷). بر اساس بند یک ماده ۸ این کنوانسیون، دولت‌های آبراه بین‌المللی بر اساس برابری در حاکمیت، تمامیت ارضی، سود متقابل و حسن نیت به منظور تحقق منافع بهتر از آبراه بین‌المللی و تامین حمایت کافی از آن با یکدیگر همکاری خواهند کرد. بنابراین اصل همکاری یکی از اصول مهم حقوق بین‌الملل است که در مفاد این کنوانسیون به آن پرداخته شده است. در واقع الزام دولت‌ها به همکاری، ریشه در حقوق بین‌الملل عمومی دارد و هزاران معاهده بین‌المللی اعم از معاهدات دوجانبه، چندجانبه، منطقه‌ای و جهانی نیاز به همکاری با دیگر دولت‌ها را در سطوح مختلف نمایان می‌سازد (محمدعلی پور، ۱۳۹۶: ۱۶).

به‌طور کلی «اصل همکاری» از مهمترین اصول حقوق بین‌الملل بالاخص در زمینه حقوق آبراهه‌های بین‌المللی به‌شمار می‌رود (داوود محمد و صالح ولدبیگی، ۱۴۰۰: ۱۴۶۱). تحقق اصول استفاده منصفانه و معقول و منع ایراد ضرر به دیگران با اصل همکاری گره خورده است. در بند ۱ ماده ۲۴ کنوانسیون برای «مدیریت مشترک» آبراه دولت‌ها تاکید شده است. بر اساس بند ۲ همان ماده مدیریت عبارت است از «برنامه‌ریزی برای توسعه مداوم آبراه بین‌المللی و کار کردن برای انجام دادن پروژه‌های اجرایی و استحکام بهره‌برداری از آبراه به طریق ممکن و حمایت و تنظیم آبراه به شیوه‌های معقول و بهتر» (داوود محمد و صالح ولدبیگی، ۱۴۷۰: ۱۴۰۰). پیوستن کشورهای خاورمیانه به کنوانسیون سازمان ملل در خصوص بهره‌برداری غیرکشتریانی از آبراهه‌های بین‌المللی، به این کشورها کمک می‌کند تا به بهترین شکل از منابع آبی خود برای مقاصد غیرکشتریانی استفاده کنند، در عین حال به حفاظت از حقوق دیگر کشورها در این زمینه احترام بگذارند و در صورت بروز اختلاف، به بهترین شکل آن‌ها را حل و فصل کنند.

این کنوانسیون به عنوان یک چارچوب حقوقی مهم در حوزه مدیریت منابع آب مشترک، با چالش‌های مختلفی در اجرای عملی روبرو است. کشورهای مختلف ممکن است اولویت‌های ملی متفاوتی در استفاده از منابع آب داشته باشند که منجر به تضاد منافع شود. تفاوت در سیستم‌های حقوقی و تفاوت در سطح توسعه‌یافتگی کشورها می‌تواند در تفسیر و اجرای مفاد کنوانسیون مشکل ایجاد کند. کنوانسیون لزوماً دارای مکانیسم‌های اجباری برای اجرای مفاد آن نیست و این امر می‌تواند باعث شود که برخی کشورها از اجرای تعهدات خود سرباز زنند. نهادهای بین‌المللی ناظر بر اجرای کنوانسیون ممکن است از منابع کافی و اختیارات لازم برخوردار نباشند. تغییرات اقلیمی نیز می‌تواند بر رژیم‌های هیدرولوژیکی آبراه‌های بین‌المللی تاثیر بگذارد و توافقات موجود را تحت تاثیر قرار دهد.

## نتیجه

مسئله آب به عنوان یک منبع حیاتی و محدود، در تقاطع پیچیده‌ای از حقوق بین‌الملل، سیاست داخلی و خارجی و مسائل زیست‌محیطی قرار دارد. این واقعیت، ضرورت اتخاذ رویکردی چندجانبه و فراگیر برای مدیریت منابع آب را بیش از پیش آشکار می‌سازد. دیپلماسی آب، به عنوان ابزار اصلی در تعاملات بین‌المللی پیرامون منابع آب، از جمله پیچیده‌ترین حوزه‌های مطالعات حقوق بین‌الملل محیط زیست محسوب می‌شود. این حوزه، تحت تأثیر عوامل متعدد و متقابلی از جمله عوامل طبیعی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی قرار دارد. حقوق بین‌الملل نقش محوری در تنظیم روابط بین کشورها در حوزه آب ایفا می‌کند. اصول و قواعد حقوق بین‌الملل چارچوب حقوقی لازم برای همکاری‌های بین‌المللی در زمینه آب را فراهم می‌آورند. مفاهیمی همچون استفاده عادلانه و معقول از منابع آب مشترک، مسئولیت دولت‌ها در قبال زیان‌های زیست‌محیطی ناشی از فعالیت‌های مرتبط با آب، و حق دسترسی به آب سالم و کافی برای همه، از جمله اصول اساسی حقوق بین‌الملل آب هستند. دیپلماسی آب با چالش‌های متعددی از جمله عدم قطعیت در خصوص منابع آب، تغییرات اقلیمی، رشد جمعیت و افزایش تقاضا برای آب، و تنش‌های سیاسی بین کشورها مواجه است. با این حال، دیپلماسی آب فرصت‌هایی را نیز برای همکاری‌های بین‌المللی، توسعه پایدار و حل مسالمت‌آمیز اختلافات فراهم می‌آورد. مناطق مرزی ایران با همسایگان مستعد اختلاف آبی شدید است. از طرفی دیپلماسی ایران در حوزه آبخوان‌های مشترک دارای نقاط ضعف و قوت بسیاری است. بهره‌برداری از آب‌های مشترک ایران و افغانستان موجب بروز خسارت‌های متعددی در کشور شده است. در حوزه مسائل زیست‌محیطی نیروگاه‌های ارنستان خطرات زیادی برای مرزنیسان ایجاد کرده است. توسل به راهکارهای بین‌المللی از طریق مذاکره و دیپلماسی می‌تواند از ادامه فرایند خسارت بار این گونه اختلافات بکاهد. با توجه به اینکه ریشه بسیاری از این اختلافات مربوط به مسائل سیاسی است، این اختلافات نباید بر همکاری‌های زیست‌محیطی تأثیر داشته باشد. همان‌گونه که بخشی از این مقاله به اصول و تعهدات بین‌المللی پرداخته است. کشور ایران نیز می‌تواند با توسل به این اصول و با الهام از راه کارهای

کشورهای توسعه یافته مشکلات و اختلافات آبی با همسایگان را حل و فصل نماید. از طرفی طبق مقررات بین الملل از جمله منشور ملل متحد، دولت ها در صورت عدم پذیرش یک کنوانسیون بین المللی، نباید اقدامی که مفاد آن کنوانسیون را نقض کند به عمل آورند. در این میان کشور افغانستان با تخلف از قراردادهای دوجانبه خود با ایران و کشور ترکیه با احداث سدهای متعدد در مسیر رودخانه بیشترین سهم تخلف در تقسیم عادلانه آبخوان های فرامرزی مشترک را داشته اند که این مستلزم همکاری های میان مرزی دولت ها بر اساس اصول کلی حقوق بین الملل است. با توجه به بحران آب در ایران، ارائه راهکارهای جامع و عملی برای مدیریت بهینه منابع آب از اهمیت بالایی برخوردار است. در ادامه، برخی از پیشنهادات در حوزه های مختلف ارائه می شود:

- ایجاد دیپلماسی آب فعال با کشورهای همسایه برای مدیریت مشترک منابع آب های مرزی و زیرزمینی و حل و فصل اختلافات.
- شرکت در مذاکرات چندجانبه با کشورهای منطقه برای ایجاد سازوکارهای همکاری در زمینه مدیریت منابع آب و کاهش تنش ها.
- ایجاد سیستم های تبادل اطلاعات و داده های هیدرولوژیکی با کشورهای همسایه برای بهبود مدیریت منابع آب مشترک.
- انجام تحقیقات مشترک با کشورهای همسایه در زمینه مدیریت منابع آب و توسعه فناوری های نوین.
- شرکت فعال در اجلاس ها و کنفرانس های بین المللی مرتبط با آب و افزایش آگاهی جهانی از اهمیت مدیریت پایدار منابع آب.
- ایجاد سازوکارهای منطقه ای برای همکاری در زمینه مدیریت منابع آب، مانند ایجاد کمیسیون های مشترک یا تشکیل کنسرسیوم های منطقه ای.
- تبادل تجربیات و دانش فنی در زمینه مدیریت منابع آب بین کشورهای منطقه.
- استفاده از این فناوری های هوش مصنوعی برای مدل سازی منابع آب، پیش بینی تقاضا و بهینه سازی مصرف آب.

- استفاده از سیستم های آبیاری هوشمند برای کاهش تلفات آب در بخش کشاورزی و افزایش بهره‌وری.
- توسعه فناوری های تصفیه آب و بازیافت آب های خاکستری و فاضلاب برای افزایش منابع آب قابل استفاده.

## فهرست منابع

۱. اله وردی رضا و محمدرضا حافظ نیا. (1394) بررسی تطبیقی قلمرو های دریای ایران در خلیج فارس و دریای عمان با کنوانسیون حقوق بین الملل دریاها، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۱۱۹، ۳۰-۵۳.
۲. امیری، مجاهد، روح الامین امیری و سیدمحمدمهدی راسخ (۱۴۰۱). حق بر آب در پرتو رویه قضایی دادگاه اروپایی حقوق بشر، فصلنامه مطالعات بین المللی، سال ۱۹، شماره ۳(۷۵)، ۲۰۹-۲۲۶. <https://doi.org/10.22034/isj.2022.325239.1735>
۳. پاپلی یزدی، محمدحسین و فاطمه وثوقی. (1390) نگاهی به دیپلماسی آب ایران هیدروژئوپلیتیک، تهران: انتشارات پاپلی.
۴. پروین، خیرالله. (1393) حق بر توسعه، تهران: انتشارات سمت.
۵. پیلتن، فرزاد و میرابراهیم صدیق بطحایی (اصل) ۱۳۹۵. (مبانی و مکانیزم همکاری های زیست محیطی ایران و همسایگان در حوزه آب های رودخانه های مشترک، فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی، سال پنجم (۲۱)، ۹۱-۱۲۲. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.22517081.1395.5.4.5.6>
۶. جعفری ولدانی، اصغر. (1388) استفاده از منابع آب رودهای مرزی ایران و عراق و حقوق بین الملل، نشریه حقوق و سیاست، دوره ۱۱، شماره ۲۶، ۶۳-۹۲.
۷. حافظ نیا، محمدرضا. (1381) مبانی جغرافیای سیاسی ایران، تهران: انتشارات سمت.
۸. حافظ نیا، محمدرضا، پیروز مجتهدزاده و جعفر علی زاده. (1385) هیدروپلیتیک هیرمند و تأثیر آن بر روابط سیاسی ایران و افغانستان، مجله مدرس علوم انسانی، دوره دهم، شماره ۲، صص ۸۳-۱۰۷.
۹. داراب پور، مهرباب و موسوی عبد آبادی. سید محمدمهدی. (۱۴۰۳). مطالعه تطبیقی امکان انتخاب قضات شاغل به عنوان داور در دعاوی تجاری بین المللی. فصلنامه تحقیق و توسعه در حقوق تطبیقی، ۷(۲۲)، ۱۶-۱۲۸. [doi: 10.22034/law.2024.2020878.128756](https://doi.org/10.22034/law.2024.2020878.128756)
۱۰. داوود محمد، سنگر و آزاد عبدالقادر صالح ولد بیگی (۱۴۰۰). (اصل همکاری در زمینه بهره برداری از آبراهه های بین المللی با تأکید بر آبراهه های بین المللی ایران و عراق، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، دوره ۵۱، شماره ۴، ۱۴۸۶-۱۴۵۹.
۱۱. <https://doi.org/10.22059/jplsq.2020.291848.2218>
۱۲. دهشیری، محمدرضا و حکمت آرا حامد. (1397) دیپلماسی آب ایران در قبال همسایگان، شماره ۲۴، فصلنامه سیاست های راهبردی و کلان، صص ۶۱۷-۵۹۶. [doi:10.32598/JMSP.6.4.596596](https://doi.org/10.32598/JMSP.6.4.596596)
۱۳. رنجبرزاده، جواد، جلالیان، عسکر، خدادادی دشتکی، خداداد و کاوه فرد، عبدالرسول. (1403). واکاوی وضعیت های دیپلماسی و واکنش های عملی ایران در مورد امارت اسلامی افغانستان بر اساس

- حقوق ملی و بین‌المللی. فصلنامه تحقیق و توسعه در حقوق تطبیقی، ۶(۲۱)، ۱۰۱-۱۳۸. doi: 10.22034/law.2023.2014035.1264
۱۴. سازمان ملل متحد جمهوری اسلامی ایران. (2010) حق بر آب، گزاره برگ شماره 35. (<https://iran.un.org/fa/106459>)
۱۵. ستاری، محمدتقی. (1396) بررسی اثرات منطقه ای پروژه های توسعه منابع آب ترکیه: مطالعه موردی پروژه گاپ و سد ایلی سو، شبکه مطالعات سیاست گذاری عمومی (مقاله سیاستی)، مرکز بررسی های استراتژیک ریاست جمهوری، شماره مسلسل: ۱۱۰۰۳۷۶، شماره شاپا: ۵۳۸۵-۲۴۲۳.
۱۶. صادقی، دیدخت. (1392) مسئولیت بین المللی حمایت و حاکمیت دولت ها، فصلنامه مطالعات روابط بین الملل، دوره ۶، شماره ۲۲، صص ۱۳۳-۱۵۶.
۱۷. صفاری نیا مهرزاد. (1394) حق بر آب آشامیدنی سالم در حقوق بین الملل بشر، تهران: انتشارات مجد.
۱۸. طباطبائی، سیداحمد و سعید نوری نشاط. (1388) تعهدات جمهوری اسلامی ایران در زمینه حقوق فرهنگی افراد معلول، مطالعات حقوق خصوصی، شماره پانزدهم، ۱۳۱-۱۰۵.
۱۹. عراقچی، سید عباس. (1396) دیپلماسی آب های فرامرزی و نظام بین الملل، تهران: اداره نشر وزارت امور خارجه.
۲۰. فضاالی، مصطفی و مهدی کیخسروی. (1400) مطالعه تطبیقی آب های سرزمینی و اثرات حاکم بر آن در کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر و کنوانسیون حقوق دریاها، مطالعات حقوق تطبیقی، دوره ۱۲، شماره ۱، ۲۹۰-۳۱۱. <https://doi.org/10.22059/jcl.2020.304382.634019>
۲۱. فیروزپور، کوثر. (1400). دستاوردهای حقوق بین الملل در تحقق حق بر سلامت کودکان ناتوان. پژوهش های حقوقی، ۲۰(46)، ۳۲۵-۳۴۶.
- <https://doi.org/10.48300/jlr.2021.132624>
۲۲. مجتهدزاده، پیروز. (1396) سیاست های مرزی و مرزهای بین المللی، چاپ دوم، تهران: انتشارات سمت.
۲۳. مقتدر، هوشنگ. (1377) حقوق بین الملل عمومی، تهران: انتشارات دفتر مطالعات سیاسی و بین الملل وزارت امور خارجه.
۲۴. محمد علی پور، فریده. (۱۳۹۶). (حقوق استفاده غیر کشتیرانی از آبراهه های بین المللی، تهران: نشر میزان.
۲۵. ممتاز، جمشید و امیرحسین رنجبریان. (1399) حقوق بین الملل بشردوستانه. مخاصمات مسلحانه داخلی، چاپ پنجم، تهران: نشر میزان.

۲۶. محمدی، عقیل و هیوا حاجی ملا(۱۴۰۲). تعهد دولت ها به اجرای فراسرزمینی حق بشر بر دسترسی به آب سالم و بهداشتی، مطالعات حقوقی، دوره پانزدهم، شماره اول، ۳۸۷-۴۲۰. /JLS.2023.46527.4887۲۲۰۹۹
۲۷. مرادی، محمدمهدی و محمود جلالی(۱۳۹۸). نقش دیوان بین المللی حقوق دریاها در نظام حل و فصل اختلافات کنوانسیون ۱۹۸۲ سازمان ملل متحد، مطالعات حقوق انرژی، دوره ۵، شماره ۱، ۱۵۵-۱۷۴.
۲۸. مهرپور، حسین(۱۳۷۷). (نظام بین المللی حقوق بشر، چاپ اول، تهران: انتشارات اطلاعات، ۵۶-۶۲.
۲۹. نمازی، غلامحسین. (1378) بحران آب در خاورمیانه، تهران: مرکز مطالعات استراتژیک خاورمیانه.

## References

1. Allahverdizadeh R, Hafeznia M R. Comparative study of Iran's maritime realms in Persian Gulf and Oman Sea with the convention of the International Law of the Sea. *GeoRes* 2016; 30 (4) :30-53 (in Persian).
2. Amiri, Mojahed, Amiri, Rooh-ol-Amin, & Rasek, Seyyed Mohammad Mahdi. (2021). The Right to Water in the Light of the Case Law of the European Court of Human Rights. *Quarterly Journal of International Studies*, 19(3), 209-226. (in Persian).
3. Araghchi, Seyed Abbas (2017). *Transboundary Water Diplomacy and the International System*, Tehran: Ministry of Foreign Affairs Publications. (in Persian).
4. Barberis, Julio (1991) *The Development of International Law of Transboundary Groundwater*, *Natural Resources Journal*, Vol.31, Issue 1.
5. Carretson, A.H .Hayton(1976). R.D.Olmstead, C.Y. eds. *The Law of int'l Drainage Basins*, (N.Y. University School of law).
6. Darabpour, M. and Mousavi Abdol Abadi, S. M. M. (2024). A Comparative Study of the Possibility of Selecting Serving Judges as Arbitrators in International Commercial Disputes. *Journal of Research and Development in Comparative Law*, 7(22), 16-56. doi: 10.22034/law.2024.2020878.1287. (in Persian).

7. Davoud Mohammad, Sangar and Azad Abdul Qadir Saleh Vald Beigi (2021). The principle of cooperation in the field of exploitation of international waterways with emphasis on the international waterways of Iran and Iraq, Quarterly Journal of Public Law Studies, Volume 51, Number 4, 1459-1486. (in Persian).
8. Dehshiri, Mohammad Reza and Hekmat-ara Hamed (2018). Iran's Water Diplomacy Towards Neighbors, No. 24, Quarterly Journal of Strategic and Macro Policies, pp. 596-617. (in Persian).
9. Eckstein, Gabriel (2006) A Hydrogeological Perspective of the Status of Groundwater Resources Under the UN Watercourse Convention, Columbia Journal of Environmental Law, Vol. 30, Issue 3.
10. Fazaeli, Mustafa and Mehdi Kaykhosravi (2021). Comparative study of territorial waters and their governing effects in the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea and the Convention on the Law of the Sea, Comparative Law Studies, Volume 12, No. 1, 290-311. (in Persian).
11. Firuzpour, Kausar (2021). Achievements of international law in realizing the right to health of disabled children. Legal Research, 20(46), 325-346. (in Persian).
12. Forman, Lisa, (2007), "A Transformative Power. The Role of the Human Right to Medicines In Accessing AIDS Medicines – International Human Rights Law , TRIPS and The South African Experience", University of Toronto, Canada.
13. Hafeznia, Mohammad Reza (2002). Fundamentals of Iran's Political Geography, Tehran : Samat Publications (in Persian).
14. Hafez Nia, Mohammad Reza, Pirouz Mojtahedzadeh and Jafar Alizadeh (2006). Hiramand Hydropolitics and its Impact on Iran-Afghanistan Political Relations, Journal of Humanities, Volume 10, Issue 2, pp. 83-107. (in Persian).
15. Jafari Valdani, Asghar (2009). Use of water resources of Iran-Iraq border rivers and international law, Journal of Law and Politics, Volume 11, No. 26, 63-92. (in Persian).
16. Kanter, Arlene (2015). The Development of Disability Rights under International Law : From charity to Human Rights, First Published, London, Routledge.

17. Mateus, Simon (2021). "Investigating the extraterritorial application of the international covenant on civil and Political Rights as Well as the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, De jure Law Journal. Vol.54, No.1, pp70-90.
18. Mehrpour, Hossein (1998). The International System of Human Rights, First Edition, Tehran: Information Publications, 56-62. (in Persian).
19. Mojtahedzadeh, Pirouz (2017). Border Policies and International Borders, Second Edition, Tehran: Samat Publications. (in Persian).
20. Mohammad Alipour, Farideh (2017). Non-Navigational Rights of International Waterways, Tehran: Mizan Publications (in Persian).
21. Mohammadi, Aqeel and Hiwa Haji Molla (2022). The commitment of states to the extraterritorial implementation of the human right to access to safe and hygienic water, Legal Studies, Volume 15, Issue 1, 387-420. (in Persian).
22. Moqtaddar, Houshang (2018). Public International Law, Tehran: Ministry of Foreign Affairs Political and International Studies Office Publications (in Persian).
23. Moradi, Mohammad Mehdi and Mahmoud Jalali (2019). The role of the International Tribunal for the Law of the Sea in the dispute settlement system of the 1982 United Nations Convention, Energy Law Studies, Volume 5, No. 1, 155-174. (in Persian).
24. Mumtaz, Jamshid and Amirhossein Ranjbarian (2019). International Humanitarian Law. Internal Armed Conflicts, 5th edition, Tehran: Mezan Publishing House (in Persian).
25. Namazi, Gholamhossein (1999). Water Crisis in the Middle East, Tehran: Middle East Strategic Studies Center (in Persian).
26. Papli Yazdi, Mohammad Hossein and Fatemeh Vosoughi (2011). A Look at Iran's Water Diplomacy Hydrogeopolitics, Tehran: Papli Publications. (in Persian).
27. Parvin, Khairollah (2014). The Right to Development, Tehran: Samat Publications (in Persian).

28. Piltan, Farzad and Mirabrahim Sedigh Bathaei Asl (2016). Principles and Mechanisms of Environmental Cooperation between Iran and its Neighbors in the Watershed of Shared Rivers, Quarterly Journal of Socio-Cultural Strategy, Year 5 (21), 91-122. (in Persian).
29. Ranjbarzadeh, J. , Jalalian, A. , Khodadadi Dashtaki, K. and Kaveh Fard, A. R. (2024). Analysis of diplomatic situations and practical reactions of Iran regarding the Islamic Emirate of Afghanistan, based on national and international law. Journal of Research and Development in Comparative Law, 6(21), 101-138. doi: 10.22034/law.2023.2014035.1264. (in Persian).
30. Safarinia Mehrzad (2015). The Right to Safe Drinking Water in International Human Rights, Tehran: Majd Publications (in Persian).
31. Sadeghi, Didakht (2013). International Responsibility for Protection and Sovereignty of States, Quarterly Journal of International Relations Studies, Volume 6, Issue 22, pp. 133-156. (in Persian).
32. Sattari, Mohammad Taqi (2017). Studying the regional impacts of water resources development projects in Turkey: A case study of the Gap and Ilisu Dam projects, Public Policy Studies Network (Policy Paper), Presidential Strategic Studies Center, Serial Number: 1100376, Shapa Number: 5385-2423. (in Persian).
33. Smith Herbert A. (2017). The Economic use of the International River, London, King Pub.
34. Tabatabaei, Seyed Ahmad and Saeed Nouri Neshat (2009). Commitments of the Islamic Republic of Iran in the field of cultural rights of disabled people, Private Law Studies, No. 15, 105-131. (in Persian).
35. Traversi, Christine (2011). "The Inadequacies Of The 1997 Convention On International Water Courses and 2008 Draft Articles on The Law of Transboundary Aquifers". Houston journal of international law, vol.33:2.
36. United Nations, Islamic Republic of Iran (2010). The Right to Water, Statement No. 35. (in Persian).

37. Weiss, Edith Brown (2013). "The evolution of international water law". collected courses of the Hague Academy of international Law. Vol 331